

Danske jøder i Theresienstadt

Danske erfaringer med Holocaust

Denne kildebank består af uddrag af forskellige danske kilder til Holocaust. Uddragene er gengivet med tilladelse fra rettighedshavere, og må ikke anvendes i andre sammenhænge uden indgåelse af ny aftale herom. Redaktionen har bestræbt sig på at finde frem til alle rettighedshaverne. Skulle nogen mangle, kontakt venligst redaktionen

Indholdsfortegnelse

Steen Metz, 8-årig dansk dreng i Theresienstadt <i>"Derefter begyndte vores rejse til helvede"</i>	s. 2
Klara Tixell, dansk teenagepige i Theresienstadt <i>"Det gjorde stort indtryk på mig, at alle folk havde en stjerne på"</i>	s. 6
Elias Levin, københavnsk købmand i Theresienstadt <i>"Jeg græd, mens jeg overværede det, og jeg forsøgte at komme væk derfra"</i>	s. 10
Robert Fisherman, 15-årig dansk jøde fanget i Theresienstadt <i>"Det er umuligt at vænne sig til at være konstant sulten og underernæret"</i>	s. 16
Paul Aron Sandfort, fanget i Gilleleje og sendt til Theresienstadt <i>"Ved ikke at tale om døden, kan man lade som om, den ikke eksisterer"</i>	s. 20
Helga Weiss, tjekkisk jøde i Theresienstadt og Auschwitz <i>»I morgen er det dig, der stiger op gennem skorstenen,« sagde en af fangerne</i>	s. 23
Tegninger og fotos af de danske jøder i Theresienstadt	s. 31
Litteratur	s. 40
Noter	s. 41

Steen Metz, 8-årig dansk dreng i Theresienstadt

"Derefter begyndte vores rejse til helvede"

Steen Metz (f. 1935), var 8 år gammel, da nazisterne natten til 2. oktober 1943 arresterede Steen og hans forældre, Magna og Axel, i deres lejlighed i Odense. Herefter blev familien Metz, sammen med 469 andre tilfangetagne danske jøder, sendt til den lukkede ghetto Theresienstadt tæt på Prag i Tjekkoslavakiet.

Steen og hans mor overlevede opholdet i Theresienstadt, og kom tilbage til Danmark med de hvide busser i april 1945.

Steen bor i dag i USA, hvor han jævnligt holder foredrag om Holocaust for skoleelever. I 2017 skrev Steen en artikel om sine erindringer om opholdet i Theresienstadt til en lokalhistorisk bog i Odense.¹

Du skal nu læse om Steens oplevelser som dansk jøde under besættelsen. Steens fortælling starter og slutter i Danmark, men undervejs kommer han til den lukkede ghetto Theresienstadt i Tjekkoslavakiet.

KILDEFOKUS

Mens du læser Steens beretning, så prøv at lægge mærke til og tænk over:

- overskrifterne og datoerne, der kan hjælpe dig med at få overblik over Steens oplevelser
- hvad Steen oplever på vej til Theresienstadt?
- hvilke forhold Steen og hans familie lever under i Theresienstadt?
- hvordan de andre jødiske fanger bliver behandlet i Theresienstadt?
- Hvordan tror du, at hjemkomsten til Danmark og livet efterfølgende har været for Steen? Hvad tror du, han har tænkt over?
- Steen er pensionist, før han begynder at holde foredrag og nedskrive sine oplevelser i Theresienstadt. Hvorfor tror du, der går så længe? Hvorfor vil han gerne fortælle sin historie og til hvem? Hvordan påvirker det hans beretning?

Arreststationen. Odense, 2. oktober 1943

Selvom jeg kun var otte år gammel, kan jeg huske det.

Tidligt om morgenen den 2. oktober 1943 på Rosh Hashanah, det jødiske nytår, dundrede to tyske soldater på vores dør til vores lejlighed på tredje sal på Hjallesvej.

Min far åbnede døren. Det var ikke bare et stort chok for mig, men åbenbart også for mine forældre, Magna og Axel Metz. [...]

Min mor og jeg fik lov til at gå ned til bageriet i stueetagen, mens min far blev bevogtet i lejligheden af en tysker. Vi kendte bageren, og jeg legede med hans børn. Han gav os brød og rundstykker, som vi senere delte med andre fanger.”²

Rejsen mod en ukendt destination. 3. oktober 1943

Vi fik kun kort tid – jeg kan ikke huske hvor længe – til at pakke tøj og andre ting sammen, inden vi blev kørt i en lastvogn til Vestre Skole (i Odense); her var der 60 jøder samlet i skolegården. [...]

Vi forsatte i lastvogne til Kolding. [...]. Derefter begyndte vores rejse til helvede.

Vi var i en kreaturvogn i 84 timer eller mere end tre og et halvt døgn.

Jeg var skrækslagen, og jeg mener, det også var tilfældet med de voksne. Vi havde ingen idé om, hvor rejsen skulle ende. Vi var pakket som sardiner. Det var fuldstændigt mørkt uden lys og vinduer. Vi fik intet at spise eller drikke, undtagen hvad vi selv havde med.

Atmosfæren var uhyre intens. Lugten blev værre og værre, da vi ikke havde toiletter og måtte bruge nogle spande, der stod i hjørnet af kreaturvognen. [...]

Vi endte i koncentrationslejren Theresienstadt i Tjekkosllovakiet. [...].³

Sult og slavearbejde i Theresienstadt. Oktober 1943 – april 1945

Alle fanger over 16 år måtte arbejde som slaver. [...]. Min mor måtte også arbejde; jeg tror ikke, hun blev legemligt mishandlet af tyskerne som min far. [...]

Hun skulle vaske gulve. En dag, da hun var færdig, kom en officer og inspicerede gulvet. Han fandt spanden med alt det snavsede vand fra gulvet. Han sparkede til den, således at gulvet blev vådt og snavset, og min mor måtte vaske det igen.

Ja, nazisterne var grusomme; de forsøgte altid at berøve os vores værdighed. [...]

På vejen tilbage fra arbejdet (Steen arbejdede som bydreng i lejren) passerede jeg et køkken og fandt nogle store sække med rå kartofler bagved.

Først forsikrede jeg mig, at de tyske vagter ikke så mig. Derefter tog jeg et par kartofler, skjulte dem i mine lommer og delte dem senere med min mor.

Det var teknisk set at stjæle, men på den måde kunne vi overleve endnu en dag. Det fyldte alt sammen.

Jeg >> besøgte << kartoffelsækkene så mange gange, at min mor efter krigen fortalte mig, at hun var bange for, at jeg ville blive kleptoman! [...]

Vi begyndte at få pakker med mad, vitaminer og tøj fra familie og venner i Danmark og Sverige efter seks måneders forløb eller omkring den 1. april 1944.

Desværre adskillige uger for sent til at redde min far; han døde den 13. marts.

Min far udførte hårdt fysisk arbejde som vejarbejder; blandt andet gravede han grøfter. [...]

Jeg er ikke klar over, om min mor vidste, hvor forfærdeligt min far blev behandlet, mens det skete. Efter mindre end seks måneder i lejren døde min far i den unge alder af 40 år af sult. [...]

Min farmor sagde ofte efter min fars død >> Det skulle have været mig og ikke Axel <<.⁴

De andre jøder i Theresienstadt

Jeg spillede fodbold med nogle tjekkiske drenge. Vi havde naturligvis ikke en rigtig fodbold, men brugte nogle gamle klude, som vores mødre havde bundet sammen.

Jeg har altid syntes, at det var meget kreativt. Desværre tror jeg ikke, at >> boldene << holdt ret længe!

Nogle af de tjekkiske drenge, jeg spillede med, blev deporteret i kreaturvogne til Auschwitz-Birkenau og andre udryddelseslejre.

Det var så trist, og min mor fortalte mig, at der altid var en forfærdelig scene fra jernbanestationen, hvor de stakkels fanger blev stuvet sammen i den ene kreaturvogn efter den anden. [...]

Da min mor blev interviewet i 1995 (om opholdet i Theresienstadt), blev hun spurgt: >> Hvad var det værste, der skete i lejren? <<

Her er hendes svar:

>> Det var utvivlsomt min mands død; vi var kun gift i knap 10 år, og jeg var 38 år gammel med en næsten niårig dreng. Derefter var det den konstante usikkerhed; kunne vi overleve opholdet i Theresienstadt? Ville vi få nok mad at spise? Ville vi blive alvorligt syge? Ville vi undgå deporteringen til en udryddelseslejr? <<⁵

Hjem med de hvide busser. April - maj 1945

Efter 18 måneder i helvede blev danskerne den 15. april 1945 reddet af de hvide busser fra det svenske Røde Kors. [...]

Da vi krydsede grænsen til Danmark, blev vi modtaget af mange, mange mennesker langs vejene med danske flag, blomster, chokolade og cigaretter til de voksne.

Det var på mange måder et mirakel, at vi blev reddet. Vi var også i en af de sidste konvojer af hvide busser, der var i stand til at køre igennem Tyskland. De allierede tropper trængte frem fra vest og russerne fra øst. [...]. Således kan jeg huske, at vi måtte stoppe i et par timer tæt ved en skov på grund af et bombardement. [...]

Efter vi ankom til Sverige, blev vi holdt i karantæne i Strängnäs, ikke langt fra Stockholm. Vi var der i omkring to uger. [...].

Tyskerne kapitulerede i Danmark om aftenen den 4. maj 1945.

Den officielle befrielsesdag blev den 5. maj, og Danmark har nu fejret dagen i over 70 år.

Da det også er min fødselsdag, fortalte jeg altid familie og venner, at alle flagede på grund af min fødselsdag.⁶

Livet efter befrielsen. Fra maj 1945 -

Det lykkedes min mor at få en lille lejlighed i det samme kompleks, hvor vi boede, før vi blev arresteret.

Vores oprindelige lejlighed var for længst blevet lejet ud – dengang var der stor mangel på lejligheder.

Vores indbo, tøj og personlige effekter var blev opmagasineret i Odense; det var blevet arrangeret af det firma, hvor min far havde arbejdet som landsretssagfører, og det var vistnok også firmaet, som nu hjalp os med den nye lejlighed. [...]

Jeg vendte tilbage til den samme skole og klasse, selvom jeg havde mistet det meste af 3. og hele 4. klasse.

Skoler og undervisning var strengt forbudt i alle lejre; jeg fik lidt privatundervisning i Theresienstadt.

En lærerinde fra Frk. Hørlucks Skole gav mig privatundervisning i sin have, da vi kom tilbage til Odense. Jeg kan stadigvæk huske de pragtfulde jordbær, som hun serverede. Et andet minde om fødevarer!

Jeg mener, det var den samme lærerinde, frk. Møller, som græd (ifølge en af mine skolekammerater), da hun fortalte min skoleklasse, at vi var blevet arresteret.

I oktober 2011 blev jeg inviteret til at tale om forholdene i Theresienstadt i mit barnebarn Alex's 8. klasse i Chicoområdet (Steen bor i dag i USA). [...]

Det blev så begyndelsen på min nye karriere inden for undervisning. [...]

Jeg har nu (i 2016) på lidt over fire et halvt år talt til over 250 grupper og omkring 30.000 tusind mennesker, hovedsagelig skoleelever. Mit mål er 50.000. [...]

Jeg understreger altid, at det er vigtigt, at vi aldrig glemmer.⁷

Klara Tixell, dansk teenagepige i Theresienstadt

"Det gjorde stort indtryk på mig, at alle folk havde en stjerne på"

Klara Tixell var dansk jøde, født i 1929. Klara boede i København med sin familie. På hendes 14års fødselsdag i oktober 1943 blev Klara fanget og deporteret til Theresienstadt med sin familie. Her opholdt familien Tixell sig i 18 måneder, før de danske jøder, der havde overlevet opholdet, kom med de hvide busser til Sverige.

I 1950 skrev Klara om sit ophold i Theresienstadt til et mindre fagblad.⁸ Klara lod sig sidenhen også interviewe flere gange om sit ophold i Theresienstadt.

Du skal nu læse om Klaras oplevelser som dansk jøde under besættelsen. Klaras fortælling starter i Danmark, men undervejs kommer hun til den lukkede ghetto Theresienstadt i Tjekkosllovakiet.

KILDEFOKUS

Mens du læser Klaras beretning, så prøv at lægge mærke til og tænk over:

- overskrifterne og datoerne, der kan hjælpe dig med at få overblik over Klaras oplevelser
- hvad Klara oplever på vej til Theresienstadt?
- hvilke forhold Klara lever under i Theresienstadt?
- hvordan de andre jødiske fanger bliver behandlet i Theresienstadt?
- Hvordan tror du, at hjemkomsten til Danmark og livet efterfølgende har været for Klara? Hvad tror du, hun har tænkt over?
- Klara nedskrev både sine oplevelser 5 år efter sit ophold i Theresienstadt og fortsatte med at give interviews om opholdet. Hvorfor tror du, hun bliver ved med at fortælle sin historie og til hvem?

Jødeaktion og transport til Theresienstadt. 2. oktober 1943

Jeg kan endnu huske den fredag aften, vi blev hentet og kørt til Langelinie, opholdet på skibet, hvor jeg 'fejrede' min 14-års fødselsdag, rejsen gennem Tyskland fra Swindemünde i kreaturvognene, hvor vi i hver vogn var 45 personer, hvorledes man tørstede, hvor frygteligt det var ikke at kunne komme ud og aftræde på naturens vegne, samt når man endelig blev lukket ud, måtte besørge, mens de tyske soldater stod vagt med opplantede bajonetter.⁹

Ankomst til Theresienstadt. 5. oktober 1943

Tirsdag den 5. oktober ankom vi til Theresienstadt, og det gjorde stort indtryk på mig, at alle folk havde en stjerne på venstre side (i Danmark skulle jøder ikke bære jødestjerne).

Vi blev straks kørt uden for byen i store lastbiler til Aussiger-kasernen, hvor vi overnattede alle i ét rum på halmsække.

Næste dag blev vi "schleuset", dvs. alt af værdi blev taget fra os. Senere blev vi igen kørt igennem byen ud til Vest-barakkerne.

På vejen igennem byen undrede vi os meget over, at alle mændene hilste på os, senere fik vi grunden at vide: Der var hilsepligt over for alle ariere, og det var således ikke os, folk hilste på, men derimod den gendarm, der sad forrest i vognen.¹⁰

Undervisning og skole i Theresienstadt. Oktober 1943 – oktober 1944

Jeg havde hørt, at der fandtes en dame, som under benævnelse "Beschäftigung" gav undervisning i engelsk, og hende opsøgte jeg og kom med på et hold med jævnaldrende piger.

Hun underviste godt, idet hun kun talte engelsk i undervisningstiden, men det hele blev hurtigt opløst, idet lærerinden kom med i en transport (blev sendt til Auschwitz) [...]

En anden dame, en Frau Merzbach, hvis mand var professor, og som derfor var prominent, underviste os i de intellektuelle fag. Det foregik på hendes værelse [...].

I flere timer i træk læste hun Goethes "Iphignie" for os (på tysk naturligvis), og vi kedede os ubeskriveligt. Da vi ikke længere kunne holde det ud, sagde vi, at vi ikke forstod det, og så regnede hun med os i stedet for.

Vi var to danske piger på holdet, de andre fem-seks piger var hollændere, tjekkere og tyskere. Da de andre ikke havde haft skolegang i mange år, lå vi danske langt forud for dem, hvilket voldte en del bryderier.

Under de store oktober-transporter i 1944 opløstes skolen, idet både lærerinderne og de fleste elever kom i transport (blev sendt til Auschwitz).¹¹

Urnerne. November 1944

Efterhånden som det så dårligere ud for tyskerne ved fronterne, lod de deres raseri gå ud over jøderne i ghettoen.

De udskrev transporter, disse rejser til dødsriget, som de beordrede med en dags, ja ofte med timers, varsel.

De foranstaltede "Licht- und Wassersperre" (lys- og vandafbrydelser), så ghettoen var uden lys og vand i mange timer ad gangen. Man fik naturligvis ingen besked om det i forvejen, de lavede natlige razziaer for at finde skjulte cigaretter, som det var strengt forbudt at have, og de brugte de større børn som arbejdskraft.

Børnene skulle samle kastanjer og plukke lindeblomster til det tyske rige, men det groveste misbrug fandt sted, da børn helt ned til ni år blev beordret til at stille i krematoriet (der hvor ligene blev brændt) og transportere 35.000 urner herfra ud til ventende lastbiler og kærre, der derefter kørte dem ud til Eger-floden, hvor de blev kastet i floden.

Ofte gik de skrøbelige papæsker (urnerne) i stykker på vejen fra hylderne til bilerne og støvet blæste til alle sider.¹²

Transporterne fra Theresienstadt. Oktober 1943 – november 1944

En af de ting, ghettoens beboere frygtede aller mest, var transporterne. Den, der bare har oplevet én af disse transporter, glemmer det aldrig.

Lige før det blev bekendtgjort, at der skulle afgå en transport, herskede der en mærkelig stemning i byen, man vidste alle, hvad der ville komme, men ingen sagde det, alle håbede, at deres anelser ville slå fejl. Men det skete kun alt for sjældent.

I samme øjeblik den første meddelelse om en transport var givet, vidste hele byen det. Alle havde travlt. Byen var som en sydende heksekedel. De, der skulle af sted, pakkede, de andre løb rundt til venner og bekendte for at få at vide, hvem der skulle med, og hvem der havde været heldig denne gang.

I løbet af en dag skulle de rejsende have pakket og være kommet ind i den kaserne, hvor de alle samledes. Her stod, sad og lå man, som regel 5000 mennesker ad gangen, og ventede på toget.

Selvfølgelig skulle de pines så meget som muligt, og tyskerne lod som regel de arme mennesker vente to-tre dage på opsamlingsstedet – førend toget kom.

Folkene marcherede nu i gåsegang med hele deres oppakning og et nummer om halsen ud af kasernegården og ud til toget, hvor SS stod og kontrollerede, at alle var med. Unge transportmedhjælpere hjalp nu folk på i kreaturvognene, hvor de stod pakket som sild i en tønde. Når alle var kommet på, blev dørene låst. Lokomotivet fløjtede med en forfærdelig sirenelignende lyd, og toget dampede af sted; til Polens og Tysklands gaskamre.¹³

Postkort til Danmark

En gang om måneden fik vi udleveret postkort, som vi skulle skrive hjem til venner og bekendte i Danmark og familien i Sverige.

Vi skulle skrive på tysk, og man måtte bare skrive 30 ord. Der var vældigt mange, som ville gøre familien og vennerne opmærksomme på, at vi sultede, så de skrev hilsener. Hilsen til slagteren eller hilsen til bageren eller til Irma derhjemme.

Og nogen skrev, at de havde læst romanen *Sult* af Knut Hamsun.

På alle måder ville de gøre opmærksom på, hvordan vi havde det.

Man måtte ikke skrive noget negativt, for postkortene skulle selvfølgelig igennem censuren.¹⁴

Sulten i Theresienstadt oktober 1943 – april 1945

Vi var sultne – og når man er sulten, så tænker man kun på mad. Man taler om mad, man tænker på mad, man til og med drømmer om mad.

I Theresienstadt var der mange børn, og man ville sørge godt for børnene, så godt man kunne.

Af og til var der mælk, og den gav man først og fremmest børnene. Efter børnene havde fået mælk, så blev den fortyndet. Der var sikkert nogen i køkkenet, som tog sig et glas mælk og hældte vand i, for at man ikke skulle opdage det, og så var der en til, der tog et glas mælk, og så kom der endnu mere vand i. Så når vi endelig fik mælken, så var det en lyseblå væske, der overhovedet ikke havde noget med mælk at gøre.

På grund af underernæring havde vi ingen modstandskraft. Der var megen sygdom i Theresienstadt, og dødeligheden var høj. Der var dygtige læger fra hele Europa, men der var ingen medicin.

Min far blev syg i begyndelsen af december 1943, han blev indlagt på det, der kaldtes Krankenstube (en slags sygestue), altså et rum, det kunne være en tidligere forretning eller kontor, hvor der var ansat læger.

Han blev svagere og svagere, og til sidst måtte jeg ikke besøge ham for min mor. Hun ønskede ikke, at jeg skulle se ham som en muselmand (skelettynd fange).

Han døde den 15. februar 1944 lige efter at være fyldt 49 år.¹⁵

Elias Levin, københavnsk købmand i Theresienstadt

"Jeg græd, mens jeg overværede det, og jeg forsøgte at komme væk derfra"

Elias Levin, f. 1909, var dansk jøde i København, og blev sammen med resten af sin familie taget til fange af tyskerne under jødeaktionen i oktober 1943 og deporteret til Theresienstadt. Her boede han og familien i 18 måneder, før De Hvide Busser i april 1945 fragtede de danske jøder hjem fra Theresienstadt.

I 2001, i en alder af 92, skrev Elias sine erindringer ned i bogen *'Mine erindringer om mit ophold i Theresienstadt'*.¹⁶

Du skal nu læse om Elias' oplevelser som dansk jøde under besættelsen. Elias' fortælling starter og slutter i Danmark, men undervejs kommer han til den lukkede ghetto Theresienstadt i Tjekkosllovakiet.

KILDEFOKUS

Mens du læser Elias' beretning, så prøv at lægge mærke til og tænk over:

- overskrifterne og datoerne, der kan hjælpe dig med at få overblik over Elias' oplevelser.
- hvad Elias oplever på vej til Theresienstadt?
- hvilke forhold Elias og hans familie lever under i Theresienstadt?
- hvordan de andre jødiske fanger bliver behandlet i Theresienstadt?
- hvordan tror du, at hjemkomsten til Danmark og livet efterfølgende har været for Elias? Hvad tror du, han har tænkt over?
- Elias er 92 år gammel, da han skriver sine erindringer ned. Hvorfor tror du, han først gør det der? Hvad tænker du, det betyder for troværdigheden af hans beretning og for det, han husker?

Danmark bliver besat – 9. april 1940

Om morgenen kl. halv syv var min far og jeg som sædvanligvis på vej til morgengudstjenesten i synagogen.

Medens vi gik gennem Ørstedsparken, blev vi overdøvet af larm fra flyvemaskiner. De fløj lavt og kastede løbesedler om, at Danmark og Norge var blevet besat af tyskerne, og at vi skulle forholde os roligt overfor Værnemagten.

Ved Nørrevold Posthus så vi to tyske soldater, men ellers var der ingen soldater at se.

Da vi ankom til synagogen, var der en trykket stemning. Alle talte om, hvad der var sket og gav udtryk for deres store ængstelse. På vejen hjem kunne vi se militærvogne i gaderne. Jeg faldt til ro, da jeg hjemme i radioen hørte Christian 10.'s appel til befolkningen. Det blev også sagt, at Kongens ridetur gennem byen havde fundet sted som sædvanlig.¹⁷

Pågribelsen – jødeaktionen 1.-2. oktober 1943

Der blev banket på vores dør, og bevæbnede gestapomænd trådte ind. De sagde, at vi skulle forholde os roligt og klæde os på for senere at følge med dem. [...]

Vores navne blev noteret på en formular og på en konvolut for hver enkelt person. De spurgte efter min søster Ella Levin, men hun boede ikke hos os. Vi fik også besked på at tage alt vores guld, sølv og penge med [...]

Da vi kom ned på gaden, så vi en tysk militærbil, og der stod mange mennesker for at overvære vores anholdelse. Vi gik hen til synagogen, der var samlingssted for de arresterede jøder. [...]

Klokken nærmede sig fem morgen, og vi fik besked på at stille os på række to og to. Jeg gik forrest med min far mod udgangen. Uden for synagogen holdt der militærlastbiler og snavsede høvogne. Vi fik ordrer til at stige op i en af høgognene. Da jeg havde fået anbragt min far og søster i vognen, gik jeg hen til den næste vogn, hvorfra der lød klagen og skrig fra gamle og syge mennesker. I mørket kunne de ikke komme op i vognene. Når de vendte sig om, fik de lussinger, og når det ikke gik hurtigt nok, smed gestapomændene dem op.¹⁸

Rejsen mod en ukendt destination. Oktober 1943

Ledsaget af en bevæbnet gestapomand kørte vi afsted mod Langelinie. Her lå to fragtskibe klar til at tage os om bord. [...]

Hele natten bad jeg til Vorherre og sagde Davids salmer. Jeg tænkte på skæbnen, der ramte vores brødre og os. Det forekom mig, at vores liv hang i en tynd tråd. [...]

Omsider kom vi til Swinemünde (i Tyskland). [...] Vi blev straks ført fra skibet op i snavsede kreaturvogne, som stank forfærdeligt. [...] Efter et længere ophold begyndte toget at køre og natten nærmede sig. Vi forsøgte at lægge os, men kom til at sidde og ligge på hinandens ben. Der var ikke plads nok i kreaturvognen. [...]

På togrejsens anden dag fik vi et stykke brød, som vi drak vand til. Vi kunne efterhånden mærke sulten. Søster Rifka havde det meget svært, og min far og jeg var bekymrede for hende.

Ja, turen var svær for os alle. Mange fik anfald af fortvivelse, og de måtte beroliges.¹⁹

Ankomst til Theresienstadt oktober 1943

Vi gjorde tre ophold undervejs, inden vi kom til bestemmelsesstedet. Soldaterne kom ofte hen og bad os om penge, smykker og lignende og tilbød forskellige tjenester til gengæld. Vi ønskede især at vide, hvor vi skulle hen. Pengene tog de, men munden forblev lukket. Først i Prag fortalte de tyske vagtposter på perronen, at vi var på vej til Theresienstadt. [...]

Nu var vi kommet ind i lejren og fik udleveret gule davidsstjerner (jødestjerner) med ordet "Jude". Dem skulle vi bære synlige på frakken. Vi modtog også en seddel med oplysning om, hvor vi skulle bo for fremtiden.

Mænd og kvinder boede for sig, ligeledes unge for sig og gamle for sig. Til børnene var der en særlig afdeling, som Edith Fischer tog sig af. [...]

Far og jeg blev anvist hver sit rum, men jeg insisterede på, at vi ville bo sammen. De havde ikke før været ude for, at en søn på 34 år ville bo sammen med en far på 70. Men efter en lang vandring fra det ene kontor til det andet fik vi anvist to underkøjer ved siden af hinanden i rum nummer 67. [...]

En forfærdelig stank mødte os, da vi kom ind på værelserne. De var stuvende fulde med toetages træsenge, tøj hang på væggene omkring sengene, og hvert rum var beboet af 56 mennesker af forskellig nationalitet.

Mange var svage og gamle, og på vores rum var 35 sengeliggende med forskellige sygdomme.

Jeg lå ved siden af en gammel mand, der lugtede grimt og led af en lungesygdom. Han døde den første nat efter vores ankomst.²⁰

Hverdagsliv i Theresienstadt. Oktober 1943 – april 1945

Når en fange døde, havde vi en chance for at få hans tæppe. Alle efterladenskaber skulle ellers afleveres til administrationen, så snart én døde eller blev transporteret bort.

Men man tog, hvad man kunne nå, inden vagterne kom og konfiskerede det. Både hovedpuden, tæppet og lagenet blev straks taget af andre. [...]

Klokken fem om morgenen blev vi vækket og Hausälteste (en fange med særlige beføjelser) kontrollerede, at vi alle var til stede.

Der var altid nogle, som skulle møde på den tid. Også om aftenen kl. ni blev vi kontrolleret, og det var igen Hausältestes pligt og ansvar at gøre det.

Hvis der manglede nogen om aftenen, når vi blev talt, kunne vi som regel finde dem på latrinerne (ghettoens primitive toiletter). Som Krankenträger (sygehjælper) fandt jeg både syge og døde dér.

Jeg kørte først de syge hjem. De blev anbragt på en bære og kørt tilbage på invalidvognen. Lægen kom til, og de syge blev lagt på sengen og fik medicin.

Der var hundredvis af dygtige læger blandt jøderne i Theresienstadt. Alle ønskede de at få noget at lave og undgå transporten, som alle frygtede – at blive sendt videre til en af de rigtige koncentrationslejre, det vil sige udryddelseslejre.²¹

Tvangsarbejde i lejren. Oktober 1943 – marts 1945

Efter et par dages ophold i lejren skulle alle nyankomne under 60 år melde sig klokken fem om morgenen på arbejdsanvisningskontoret ved jernbanen. [...]

Savskæreriets bygning lå ved jernbanestationen og var et af tyskerne hemmelige steder, som englænderne og amerikanerne ikke måtte vide besked om. Her arbejdede kun døve mennesker, der alle var medtagne og udsultede.

Jeg fik udleveret et adgangskort og skulle møde klokken fem ved jernbanen.

Da jeg kom næste morgen, var de døve arbejdere også mødt op. Der var netop ankommet en transport med inventar fra en tilintetgjort synagoge. Foran mig så jeg stabler af bænke og skabe til torahrullerne (jødernes hellige tekster). Der var også bunker med brændte torahruller, hvis stokke var blevet slået i stykker. [...]

Vi var 50 arbejdere, og vi måtte alle hjælpe med at slæbe inventaret ind i savskæreriet, hvor det skulle saves til brænde. Jeg græd ved synet af alle disse ødelagte ting.²² [...]

Jeg måtte derhen (i lejrens sygeafdeling), og arbejdet var slemt. Det var i virkeligheden en torturafdeling, hvor tyske og udkommanderede jødiske læger eksperimenterede med de syge stakler.

Jeg græd mens jeg overværede det, og jeg forsøgte at komme væk derfra, men ingen kunne hjælpe mig. Jeg skulle hele tiden tørre opkastninger op, vaske blod af gulvet og i det hele taget rengøre efter eksperimenterne.

Jeg kan endnu i dag ikke holde ud at fortælle nærmere om, hvad der foregik. Om natten kunne jeg ikke sove, men lå og græd over patienternes og min egen skæbne.²³

Transporter mod øst. Oktober 1943 – november 1944

Jeg overværede selv flere transport (til Auschwitz), når jeg som Krankenträger skulle bringe syge mennesker til jernbanestationen, for også syge fanger blev sendt på transport.

Særligt uhyggeligt var det, når lejrkommandanten SS-Obersturmführer Anton Burger selv stod og råbte og skreg og brugte pisker for at det kunne gå hurtigt nok. Jeg løb hjem og græd som et barn over staklerne. [...] Det var forfærdeligt at se de stakkels mennesker med vold blive presset ind i kreaturvognene. Vi kunne intet stille op.²⁴

Mod krigsafslutning, marts 1945

Der var efterhånden flere tegn på, at tyskerne inden længe ville tabe krigen.

De ønskede for eksempel ikke, at man skulle opdage asken fra de mange lig, som var oplagret ved krematoriet. Derfor besluttede de, at asken skulle kastes i Elben.

Hundreder af mennesker fik besked på at møde op og marchere til Elben, Lastbiler hentede asken, og fra hånd til hånd havnede den i floden.²⁵

Hjemrejse med De hvide busser. April 1945

Fredag d. 13. april 1945 svingede en bil med et dannebrogflag malet på taget op foran kommandanturen [...].

Jeg fattede det ikke. Og lidt efter så jeg overrabbiner Friediger (Max Friediger var religiøs leder for de danske jøder i Theresienstadt), ledsaget af to personer, gå op til Rahms (lejrkommandatens) kontor. Jeg tænkte: "Hvad har overrabbiner Friediger mon gjort?"

Men han kom strålende glad tilbage og fortalte, at nu skulle vi hjem.

Rygtet spredtes hurtigt. Vi skyndte os at pakke. Derpå samledes alle danskere i Jäger-kasernen, hvor vi skulle tilbringe de sidste dage. Der var et højt gitter omkring kasernen for at holde andre fanger ude, medens vi danskere frit kunne gå ud og ind.

Folk flokkedes udenfor, dels for at bede om de rester af mad, vi havde tilbage, når vi rejste, dels for at give os adresser på deres pårørende i udlandet, så vi kunne skrive til dem og fortælle de befandt sig i Theresienstadt.

Stadig flere samledes ved gitteret. Under opholdet havde nogle danskere lært tjekkiske piger at kende, og nu kom pigerne og mange andre og bad om ægteskab, så de kunne komme væk herfra. Også til mig råbte de: "*Elias, gift dig med mig! Tag mig med ud!*"

Syv ud af de danske mænd gik med til det og fik hver sin pige inden for gitteret. [...]

Søndag den 15. april ankom greve Folke Bernadottes hvide busser for at hente os. Vi så en svensker i Røde Kors uniform. Men ingen af os hverken turde eller kunne slippe glæden rigtig løs. Vi tænkte på alle de andre, som vi kendte, og som måtte blive tilbage i dette helvede. Og vi tænkte på dem, der allerede havde mistet livet. [...]

Der blev givet signal til at gå op i busserne. Mange var kommet for at vinke farvel. Nu var der både danske og svenske Røde Kors folk, men ved siden af chaufførerne sad en tysk soldat med gevær. Busserne satte sig i bevægelse, og svenskerne serverede chokolade og frugt, som de havde med hjemmefra.

Endelig forlod de hvide busser det sønderbombede Tyskland og kørte over den danske grænse ved Padborg. Vi så dannebrogflagene langs ruten. Folk kom ud med mad og drikke.²⁶

Ophold i Sverige, april 1945

Vi blev kørt til et sted, hvor vi på myndighedernes forlangende skulle være i karantæne nogle dage af hensyn til eventuelle sygdomme. Først nu tog jeg den gule davidsstjerne af min frakke. [...]

Ved ankomsten ventede der os et bad, og far og jeg fik et værelse sammen. Vi fik også en lille pille at sove på. De ortodokse (stærkt religiøse) blandt os blev i begyndelsen udelukkende budt på fisk til middag. Senere indbød Moses Bamberger os til sin restaurant, hvor der var kosher-mad (mad, som er tilladt at spise efter jødisk-religiøse spiseregler). Efterhånden kom vi til kræfter igen. Svenskerne var i det hele taget venlige og hjælpsomme. [...]

Vi deltog i flere ture til den nærmeste by og blev ekviperet fra top til tå med undertøj, en habit, en frakke, et par sko og en hat.

Den 5. maj var det min storesøster Rifkas fødselsdag, og meddelelsen om freden blev fejret efter alle kunstens regler.²⁷

Hjemkomst til Danmark, maj 1945

Ved hjemkomsten til Nansensgade ventede der os en stor skuffelse.

Viceværten, en venlig dame, havde gjort, hvad hun kunne for at passe på lejligheden. Før deportationen havde vi nået at sørge for, at hun havde penge nok til to års husleje. Men værten var gået i tyskernes tjeneste, og han truede hende til at udlevere alle pengene. Derefter brød han ind i lejligheden og tog alt, hvad han kunne bruge, og lod døren stå ulåst efter sig. De følgende dage kom der andre og stjal resten. Kun møblerne, der var opmagasineret hos et flyttefirma, havde vi endnu.

Vi kom altså og fandt en tom lejlighed, som var lejet ud til andre. Vores to forretninger var også blevet tømt og lejet ud til fremmede.

Vi stod på bar bund og måtte begynde helt forfra.²⁸

Robert Fisherman, 15-årig dansk jøde fanget i Theresienstadt

"Det er umuligt at vænne sig til at være konstant sulten og underernæret"

Robert Fischerman, dansk jøde f. 1928 i København. Robert blev sammen med dele af sin familie taget til fange og sendt til Theresienstadt i forbindelse med jødeaktionen 1-2 oktober 1943. Her sad Robert med sin mor og tre yngre søskende i 18 måneder frem til april 1945, hvor De Hvide Busser hentede de skandinaviske fanger til Sverige.

Roberts far, storebror og storesøster Fanny havde i oktober 1943 forsøgt at flygte til Sverige over Øresund. Under opholdet i Theresienstadt lykkedes det Fanny at skrive til Robert fra Sverige.

Som 85-årig skrev Robert sine erindringer ned i bogen *'At forstå er ikke at tilgive'*.²⁹

Du skal nu læse om Roberts oplevelser som dansk jøde i den lukkede ghetto Theresienstadt.

KILDEFOKUS

Mens du læser Roberts beretning, så prøv at lægge mærke til og tænk over:

- overskrifterne og datoerne, der kan hjælpe dig med at få overblik over Roberts oplevelser
- hvilke forhold Robert og hans familie lever under i Theresienstadt?
- hvordan de andre jødiske fanger bliver behandlet i Theresienstadt?
- Hvordan tror du, at hjemkomsten til Danmark og livet efterfølgende har været for Robert og hans familie? Hvad tror du, han/de har tænkt over?
- Robert er 85 år gammel, da han skriver sine erindringer ned. Hvorfor tror du, han først gør det der? Hvad tænker du, det betyder for troværdigheden af hans beretning og det, han husker?

Ankomst til Theresienstadt. Oktober 1943

Efter de første ugers karantæne fik min familie anvist et fælles rum sammen med to andre familier. Rummet var omkring 10 meter langt, men kun tre meter i bredden.

I den bagerste ende boede forældreparret Choleva med tre børn i alderen fem til tretten år. I midten boede det ældre ægtepar Schwartz og ved indgangen min mor og os fire søskende mellem fem og femten år.

Der var ingen adskillelse mellem de tre familier og ingen mulighed for at have noget privatliv.

I dette værelse tilbragte jeg alle mine 18 måneder i Theresienstadt.³⁰

Skole og tvangsarbejde i Theresienstadt. November 1943 – april 1945

Der var ingen skoleundervisning i lejren. Det var forbudt. Men nogle af børnene modtog en slags improviseret undervisning i at tegne. For det meste i hemmelighed. Farver og papir blev skaffet af ukendte veje.

Når der kom kul- eller koksforstyringer til lejren, blev Salle (Roberts lillebror), jeg og andre kommanderet ud for at bære kulsækkene. Det var hårdt arbejde, som siden har givet os begge rygsmerter. [...]

Jeg hjalp også til hos et tjekkisk ægtepar. De var sympatiske mennesker, som ekstraordinært havde fået lov til at bo sammen, fordi manden havde en særlig status i lejren. [...]

Kvinden var operasangerinde. Hun havde lyst hår, og jeg syntes, der var noget smukt over hende. Selv i Theresienstadt fremstod hun elegant, hævet over elendigheden med sin bløde stemme og sit blide ansigt. Jeg kunne lide hende, men hørte hende aldrig synge i al den tid, jeg arbejdede for parret.

Theresienstadt var ikke et sted, hvor folk sang af glæde og lidenskab som i en opera.³¹

Hverdagsliv i Theresienstadt. Oktober 1943 – april 1945

Hvordan får man en hverdag til at fungere og timerne til at gå i en fangelejr, når ens familie og privatliv, værdighed og menneskelighed, ens frihed og fremtid er taget fra en? Endda uden at man forstår hvorfor?

Svaret er, at man gør det, fordi man ikke kan andet. Det er det eller døden. Man har intet andet valg end at følge stedets rytme. [...]

Vi lærte at leve med den bidende kulde om vinteren, den kvælende varme om sommeren, den klaustrofobiske tæthed til andre mennesker, skadedyrene og den manglende hygiejne.

Men jeg lærte aldrig at leve med sulten. Det er umuligt at vænne sig til at være konstant sulten og underernæret.

Sulten skar i mig. Det gjorde først ondt i maven. Så blev jeg slap og træt. Så begyndte den kroniske hovedpine, og til sidst var jeg i en situation, hvor kroppen hele tiden reagerede med nye symptomer på konstant underernæring. Jeg var utålmodig. Havde svært ved at koncentrere mig. Jeg blev let syg, og alt, der havde at gøre med livsvilje, blev sat på prøve.³²

Pakker fra Røde Kors. Marts 1944 – april 1945

I hele den tid, Theresienstadt var en tysk kz-lejr, bukkede tusinder af fanger under på grund af sygdom og sult.

Når de danske jøder var mindre udsultede, skyldtes det, at tyskerne fra et vist tidspunkt tillod de danske jøder at modtage madpakker sendt fra deres egne familier i Sverige, Socialministeriet og almindelige samvittighedsfulde mennesker via Dansk Røde Kors.

Jeg er overbevist om, at pakkerne reddede mange danskeres liv, og de danskere, der sendte pakker eller gav penge til at købe varer gennem Røde Kors, kan jeg ikke takke nok. [...]

I dag ved jeg, at min søster, Fanny, sendte en pakke hver måned fra Sverige, da hun blev klar over, hvor vi befandt os. Men mindst halvdelen af dem og de mange andre pakker, der blev sendt, nåede aldrig frem, men endte i stedet hos menige tyske soldater, officerer eller tjekkiske gendarmere (politimænd). Selv fra de pakker, tyskerne lod nå frem til os, var meget af indholdet stjålet.

En af de vigtigste ting, vi modtog, var gele-vitaminpiller. De smagte modbydeligt, men selv børnene var klar over, at det var vigtigt at spise dem. Tyskerne betragtede heldigvis ikke vitaminpillerne som medicin, selvom de blev vores vigtigste våben til at holde sygdomme på afstand.

Et andet temmelig alvorligt problem med pakkerne var, at nogle af de danske jøder var så ortodokse (stærkt religiøse), at de kun ville og ifølge religionen kun måtte spise kosher-mad. De nægtede at spise indholdet i pakkerne, og dermed forhindrede de sig selv i at lade sig styrke en smule fysisk.³³

De danske jøders særstatus i Theresienstadt

Vi fra Danmark var heldigere end de fleste. Som danske jøder fik vi en vis særbehandling, der betød, at nogle familier fik lov til at blive sammen.

Administrationen i Danmark havde, som tidligere nævnt, indgået en sær aftale med nazisterne om behandlingen af de danske jøder. Allervigtigst for vores videre skæbne var det, at der var givet håndslag på, at de danske jøder ikke ville blive sendt til de polske dødslejre.

Det var en aftale, vi intet kendte til ved vores ankomst til Theresienstadt, og en sammenhæng, vi først lærte at kende efter krigens afslutning.

Vi hørte ikke radio og læste ikke aviser i al den tid, vi levede i Theresienstadt. De eneste oplysninger, vi havde om de europæiske jøders situation, var de fortællinger, vi hørte fra medfangerne i lejren.

Ingen havde reelt detaljerede oplysninger om, hvad der skete i lejrene østpå, men det var alligevel almen viden i Theresienstadt, at vi aldrig hørte livstegn igen fra dem, der blev sendt til Auschwitz. Det skabte en udbredt angst blandt os alle, som vi – også jeg og min danske familie, som intet vidste om de dansk-tyske sær aftaler – levede med hver time, hver dag.³⁴

Livstegn fra Sverige. Marts 1944

Livet i lejren var først og fremmest afmægtigt. Det handlede om overlevelse og ydmygelse.

Ganske få gange husker jeg positive øjeblikke. Det skete, at vi fandt glæde. Som da det første postkort fra min søster Fanny ankom til lejren et halvt års tid efter hendes flugt fra nazisterne i København.

Vi var jublende glade for at høre fra Fanny. Ikke mindst fordi hun samtidig sendte hilsner fra min far og min storebror Ante. Det vakte en ubeskrivelig glæde hos os at modtage brevet og høre, at de alle var kommet sikkert til Sverige. [...]

I dag ved jeg, at Fanny bevidst undlod at skrive om min fars og brors død under overfarten til Sverige.

Hun skrev heller ikke om, hvordan hun, far og Ante boede i Sverige, men selve livstegnet var det afgørende. Det var en meget stor lettelse, og selv om det ikke var rationelt at være optimist i Theresienstadt, lod jeg mig overbevise om, at alt nok skulle blive godt igen.

En dag ville vi vende hjem til Danmark. Jeg ville se min far, Fanny og Ante igen. Alt ville blive som før krigen. Theresienstadt var blot et midlertidigt mareridt.³⁵

Paul Aron Sandfort, fanget i Gilleleje og sendt til Theresienstadt

“Ved ikke at tale om døden, kan man lade som om, den ikke eksisterer”

Paul Aron Sandfort (f. 1930, d. 2007) var dansk jøde. Da tyskerne i oktober 1943 iværksatte jødeaktionen, forsøgte 13-årige Paul sammen med sin familie at flygte til Sverige via Gilleleje i Nordsjælland.

Familien gemte sig sammen med 80 andre jøder på loftet i en kirke i byen, mens de ventede på skibsløjlighed. Men nogen i lokalsamfundet afslørede gemmestedet til tyskerne, og samtlige jøder bliver taget til fange og sendt til Theresienstadt.

Pauls beretning er baseret på et interview fra 2006.³⁶

Du skal nu læse om Pauls oplevelser som dansk jøde i den lukkede ghetto Theresienstadt.

KILDEFOKUS

Mens du læser Pauls beretning, så prøv at lægge mærke til og tænk over:

- overskrifterne og datoerne, der kan hjælpe dig med at få overblik over Pauls oplevelser
- hvilke forhold Paul lever under i Theresienstadt?
- hvordan de andre jødiske fanger bliver behandlet i Theresienstadt?
- Hvordan tror du, at hjemkomsten til Danmark og livet efterfølgende har været for Paul og hans familie? Hvad tror du, han har tænkt over?
- Paul lader sig som 76-årig interviewe om sit ophold i Theresienstadt. Hvorfor tror du, at Paul stadig vil tale om Theresienstadt? Tænk over, hvad et interview er for en genre – hvordan tænker du, at interviewet påvirker Pauls fortælling og hukommelse?

Kunst og kulturliv i Theresienstadt

Kz-lejren Theresienstadt blev brugt som propaganda for at vise, at jøderne havde det godt. Derfor fik vi lov til at lave kunst, musik og teater. Tyskerne selv leverede instrumenter og noder, som ofte var stjålet fra jøderne.

Jeg var selv med i orkestret sammen med voksne musikere, fordi jeg havde været i Tivoligården og lært at spille trompet. Jeg var gode venner med en hollandsk trompetist, der hed Gokkes.

En dag mødte jeg op til prøve, og næsten hele orkestret var væk, bortset fra nogle ganske få, og så dem, der var danskere. Også Gokkes var væk. De var alle blevet sendt til Auschwitz. [...]

Jeg var en af de få tilbage, der kunne spille trompet og overtog Gokkes plads i orkestret. Jeg spillede bl.a. med i børneoperaen "Brundibár". Den var vores lys i mørket.

Med "Brundibár" kunne vi leve i en fantasiverden, hvor virkeligheden med lopper, sult og sygdom nærmest var en drøm.³⁷

Om transport fra Theresienstadt. Oktober 1943 – november 1944

At komme på transport betød at blive sendt videre fra Theresienstadt – ofte til Auschwitz.

I Theresienstadt gik man altid rundt og var bange for de transport, der afgik. Vi havde en ide om, hvad der skulle ske med dem, der kom i transport, men vi talte ikke om det.

Sådan er det ofte. Ved ikke at tale om døden, kan man lade som om, den ikke eksisterer. Men man vidste det. Hvorfor skulle ellers alt bagagen sættes på en togvogn for sig selv og køres til Tyskland, mens menneskene blev kørt østpå?

En dag kom jeg ind på det drengeværelse, hvor jeg havde boet i over et år. Alle de andre børn skulle i transport – undtagen mig, fordi jeg kom fra Danmark.

Den dag blev jeg sat til at spille for at underholde SS-officererne, mens de kommanderede ved transportafgangene. Jeg spillede, mens drengene blev sendt væk.

Tilbage på værelset var der kun tomme senge.

For nogle år siden skrev jeg et digt om denne dag – 'Den 26. oktober 1944'.

Den 26. oktober 1944

*Jeg ser mig omkring på de tomme senge
her lå toogfyrre levende drenge
indtil ordren kom: den ventede transport
nu skulle de bort*

*De blev kaldt op ved navn en efter en
toogfyrre par frysende spinkle ben
stillede op i en række med hver sin rygsæk
nu er de væk*

*Drenge der legede lo og skændtes
og græd når tanken om hjemmet tændtes
de ville jo leve, var fulde af længsel
i ghettoens fængsel*

*I nøgne fattige sække af strå
hvor drengene endnu til morgen lå
toogfyrre levende livsglade drenge
tomme senge³⁸*

De hvide busser, april 1945

Da vi fik indkaldelsen om, at vi skulle forlade Theresienstadt, var det en mærkelig oplevelse. For det havde jo altid været sådan, at transporterne førte til døden. Men nu fik vi at vide, at vi skulle hjem. Skulle vi tro på det eller ej? *Turde* vi tro på det? Kunne det virkelig passe, at helvedet i Theresienstadt var ovre?

Man kunne jo aldrig vide, om det, tyskerne sagde, var rigtigt eller ej. Derfor var det farligt at tro på, at vi rent faktisk skulle hjem.

Da de hvide busser kom, tænkte vi igen: *"Hvor kører de os hen? Mod Danmark?"* Men vi kunne jo se, at det var danske og svenske busser, og at chaufførerne var svenske, så efterhånden begyndte vi at tro på det. [...]

Det var fantastisk at krydse grænsen til Danmark, køre ind i Kruså og være på dansk jord igen.

Endelig kunne vi rive den gule stjerne af, vi havde været tvunget til at bære i Theresienstadt. Den skamplet, der betød, at man var en paria og lovløs. Jeg husker, at jeg også havde revet min stjerne af, men så tænkte jeg – selvom jeg kun var 14 år dengang – at jeg alligevel godt ville gemme sådan en. Så jeg tog en stjerne, der lå på bussens gulv op og har beholdt den lige siden.

Jeg ved ikke, om det er min – jeg tror måske, at det er min mors eller en andens. Men jeg har gemt den, og da mine børn blev store nok, viste jeg den til dem.³⁹

Livet efter krigen

De første 40 år efter krigen, har jeg slet ikke ville høre tale om Theresienstadt. Jeg ville ikke engang høre *"Brundibár"* – altså børneoperaen – selvom jeg vidste, at man kunne låne den på biblioteket.

Men som tiden gik, ændrede det sig. Og siden hen har jeg rejst rundt i verden med *"Brundibár"* og fået den opført på Det Kongelige Teater. (...).

Jeg har også været rundt på skoler for at fortælle min historie, og jeg har især i Tyskland bemærket en interesse og en sympati, som jeg ikke finder i Danmark.

De tyske unge stiller mange spørgsmål, hvilket nok skyldes, at de ikke har kunne tale med deres forældre og bedsteforældre om krigen.⁴⁰

Helga Weiss, tjekkisk jøde i Theresienstadt og Auschwitz

»I morgen er det dig, der stiger op gennem skorstenen,« sagde en af fangerne»

Nu har du læst om en eller flere danske jøders erfaringer i Theresienstadt. Nu skal du høre om Helga Weiss, der var en tjekkisk-jødisk pige, som voksede op i Prag i Tjekkoslaviet. Da Nazi-Tyskland i 1939 besatte Tjekkoslaviet, var Helga 10 år gammel.

LYTTE- ELLER LÆSEFOKUS

Mens du læser eller lytter til Helgas historie, så prøv at lægge mærke til og tænk over:

- overskrifterne og årstallene, der kan hjælpe dig med at få overblik over Helgas oplevelser
- hvilke forskelle, der var mellem Helgas liv før og efter den tyske besættelse af Tjekkoslaviet. Prøv også at sammenligne med besættelsen af Danmark. Hvilke ligheder og forskelle var der?
- Hvornår Helga ankommer til Theresienstadt og hvilket liv, hun og hendes forældre lever der. Prøv også at sammenligne med, hvad du ved om de danske jøders forhold i Theresienstadt. Hvilke ligheder og forskelle var der?
- hvordan Helga og hendes familie forlader Theresienstadt – hvor kommer de hen? Prøv også at sammenligne med de danske jøder i Theresienstadt, hvor kommer de hen, da de skal forlade lejren?
- hvordan krigen slutter for Helga? Prøv også at sammenligne med, hvordan krigen slutter for de danske jøder? Hvilke ligheder og forskelle var der?

Livet før den tyske besættelse af Tjekkoslaviet 1929 – 1939

I Tjekkoslaviets hovedstad, Prag, blev en lille pige født i 1929. Pigen fik navnet Helga af hendes jødiske forældre, Otto og Irena Weiss. Irena var uddannet syerske og arbejdede som dameskrædder for Prags finere borgere, mens Helgas far arbejdede i en bank. I deres fritid gik familien ofte i teatret, biografen og til koncerter, da Helgas forældre elskede kunst og musik.

"Min far Otto Weiss, han var en meget dannet mand, han kunne godt lide musik, og han skrev også digte. [...] Min mor, Irena, født Fuchsová, var udlært syerske. Hun gik hjemme og passede mig. Vi var ikke rige, men mine forældre skabte et kærligt hjem"⁴¹
(Helga Weiss)

Helga voksede op i det smukke og gamle Prag, tæt på bymidten, i en stor og lys lejlighed. Her legede Helga med byens andre børn i byens parker og legepladser.

Her gik Helga med sin mor på fine konditorier og fik kager, og her startede Helga i en almindelig skole, da hun blev 6 år.

Helga elskede at gå i skole. Hun var særligt glad for at lære at læse og skrive, og når læreren gav eleverne lov til at tegne i timerne.

Tysk besættelse af Tjekkoslaviet. Marts 1939 – december 1941

I Tjekkoslaviets naboland Tyskland, havde Adolf Hitler været ved magten siden 1933. Hitler hadede mennesker, der var jøder. Jøder i Tyskland blev derfor forfulgt og diskrimineret. Hitler mente også, at Tyskland og tyskere skulle have mere plads. Derfor indlemmede Tyskland i 1938 Sudeterlandet, der var en del af Tjekkoslaviet. I marts 1939 invaderede Tyskland resten af Tjekkoslaviet.

Da tyskerne nu bestemte over Tjekkoslaviet, delte de landet op i to dele og kaldte det for Bøhmen og Mæhren. Tyskerne begyndte også at forfølge og diskriminere de tjekkoslovakiske jøder.

Helga og hendes forældre måtte ikke længere gå i teatret eller biografen. De måtte ikke gå på cafe eller konditori. Helga måtte heller ikke længere lege i byens parker og legepladser.

Værst af alt måtte Helga ikke længere få lov at gå i skole. Hun havde ellers glædet sig til at starte i 5. klasse efter sommerferien, men tyskerne indførte en lov om, at ingen jødiske børn længere måtte gå i skole.

"Tanken om, at jeg nok aldrig mere kommer til at sidde på skolebænken blandt mine klassekammerater, bringer tårerne frem i mine øjne"⁴²
(Helga Weiss, maj 1939)

Også Helgas forældre havde det svært. Tyskerne havde nemlig lavet en lov om, at jøder ikke længere måtte arbejde for staten. Det blev også forbudt for Tjekkoslaviets andre borgere at have jøder ansat. Derfor fik Helgas forældre svært ved at tjene penge, så de kunne betale husleje og købe mad.

Sådan gik mange måneder, hvor jøderne i Prag, og resten af Tjekkoslaviet, blev dårligere og dårligere behandlet af tyskerne. I oktober 1941 blev det indført, at alle jøder skulle have en gul stjerne syet på deres tøj, så alle kunne se, hvem der var jøder, og hvem der ikke var jøder.

Forvisning fra Prag. Efterår 1941

I efteråret 1941 begyndte jøderne i Prag at modtage tyske ordrer om, at de skulle flytte fra deres huse og lejligheder. I stedet skulle jøderne sendes med tog østpå, hvor de skulle arbejde for tyskerne. Tyskerne narrede dog jøderne, for i virkeligheden ønskede tyskerne at dræbe jøderne. De havde derfor opført nogle særlige lejre, udryddelseslejre, hvor de kunne slå jøderne ihjel med gas eller vha. sult og farligt arbejde.

Mange af Helgas venner var allerede blevet sendt med togene. Ingen vidste, hvad der skete med dem. Helgas forældre var dog bekymrede, for de havde modtaget nogle hemmelige breve, som det var lykkedes at sende fra deres jødiske bekendte. I brevene stod der, at man ikke skulle stole på tyskernes løfter, og at der var forfærdelige forhold østpå.

Den 4. december 1941 modtog Helgas far en tysk indkaldelse.

"Med rystende fingre underskriver far indkaldelsen. Da manden er gået, bliver vi siddende ubevægeligt et stykke tid. Jeg bemærker ikke engang, at to store tårer triller ned ad kinderne på mig."⁴³
(Helga Weiss, 4. december 1941)

Hele familien Weiss skulle forlade deres lejlighed og med tog østpå. Familien måtte kun medbringe én kuffert på max 50 kg. Resten af deres ting i lejligheden måtte de efterlade.

På banegården blev Helga og hendes forældre og en masse andre jøder tvunget ind i en togvogn, der var beregnet til dyr. En kreaturvogn. Inden toget kørte, holdt den tyske kommandant en tale for jøderne, hvor han fortalte, at de ikke skulle være urolige.

Ankomst til Theresienstadt den 5. december 1941

Helga og hendes mor og far blev ikke sendt til en udryddelseslejr, men til en nyopført jødisk ghetto og gennemgangslejr, der var blevet oprettet i en gammel tjekkoslovakisk garnisonsby, Theresienstadt.

Byen var i sin tid grundlagt til at huse omkring 6000 soldater i den tjekkoslovakiske hær. Nu brugte tyskerne byen til at samle de uønskede jøder i, før de igen kunne sende jøderne videre mod udryddelseslejrene.

Fordi tyskerne også havde besat mange andre lande i Europa, sendte tyskerne mange jøder fra de andre besatte lande til Theresienstadt. Nu boede der over 60.000 indespærrede europæiske jøder.

Da Helga og hendes forældre ankom til Theresienstadt den 5. december 1941, måtte hendes far ikke bo sammen med Helga og hendes mor. Mænd og kvinder måtte ikke bo sammen i Theresienstadt.

Helga og hendes mor græd meget over adskillelsen fra Otto. Det samme gjorde de mange andre mødre og børn, der var ankommet sammen med dem. Familier blev splittet.

"Jeg bider mig i læben og holder gråden tilbage. Jeg trykker fars hånd, den er varm, og i hans øjne ser jeg – for første gang i mit liv – tårer."⁴⁴
(Helga Weiss, 9. december 1941)

Helga og hendes mor måtte flytte ind i en slidt lejlighed, hvor der boede mange andre jødiske kvinder og børn. I det rum i lejligheden, hvor Helga boede, levede der også 20 andre jøder. Helga og hendes mor målte deres plads op – de havde tilsammen 1.2 m² at være på.

Kort efter ankomsten til Theresienstadt blev Helga og hendes mor vidner til, at tyskerne dræbte ni unge mænd. De ni unge mænd blev først sat til at grave deres egne grave, før tyskerne hang dem. Helga var skræmt fra vid og sans.

Mændene blev slået ihjel, fordi de havde skrevet breve til deres mødre, hvilket var ulovligt, da mænd og kvinder ikke måtte have kontakt.

”Tegn, hvad du ser!”. December 1941 – oktober 1944

Helga havde altid elsket at tegne som barn i Prag. En dag i Theresienstadt i december 1941, hvor Helga savnede sine forældre, lavede Helga en tegning af en glad snemand hun kunne huske, at de havde lavet sammen før besættelsen af Tjekkoslaviet. Tegningen fik hun smuglet over til sin far i lejrens mandeafdeling.

Efter et par dage modtog Helga et hemmeligt brev fra sin far, hvor der stod: *”Tegn, hvad du ser”*.

Fra nu af tegnede Helga hverdagen i Theresienstadt. Det blev til mange tegninger, der gav et unikt og detaljeret indblik i forholdene for de indespærrede jøder.

Hverdag i Theresienstadt. December 1941 – oktober 1944

Med tiden fik jøderne i Theresienstadt lov til have mere kontakt om aftenen, når dagens arbejde var overstået. Så kunne Helga se sin far.

Alle jøder i Theresienstadt skulle arbejde. Helga hjalp med at plukke grønsager på markerne omkring Theresienstadt. Så havde hun også mulighed for at smugle grønsager til hendes mor, så de ikke sultede så meget.

Selvom Helga arbejdede, gik hun også i en hemmelig skole i Theresienstadt. Selvom tyskerne forbød skolegang, organiserede jøderne hemmelige skoler, hvor deres børn forsat kunne lære at læse og skrive og høre om det jødiske folks historie og kultur.

Efter noget tid flyttede Helga fra værelset med sin mor ned på en børneafdeling i Theresienstadt. Her mødte hun en pige, Frantiska, som hun blev bedste veninde med. De fandt ud af, at de var lige gamle, 13 år, og at de var født på samme fødeafdeling i Prag.

Selvom de var sultne og tit blev syge, havde Helga og Frantiska hinanden. De sov i samme køje og sammen drømte de om en bedre fremtid, og Helga tegnede de to veninder som voksne i sin dagbog.

”Om aftenen ligger vi længe i sengen og snakker og har ikke tid til at græde.”⁴⁵
(Helga Weiss, juli 1942)

I transport. Oktober 1944

I starten af 1942 begyndte tyskerne at sende jøder i Theresienstadt væk i tog-kreaturvogne. Det blev kaldt, 'at komme i transport'. Ingen vidste rigtig, hvor jøderne i transport blev ført hen. Mange var dog bange for at blive sendt væk og frygtede det værste. Tyskerne sagde, at de bare skulle hen i en ny lejr for at arbejde.

En dag, da Helgas mor kom hjem fra arbejde, var de 20 andre jøder væk, som hun delte rummet med. De var sendt i transport.

Mange tusind jøder i Theresienstadt blev sendt videre mod udryddelseslejrene. Det foregik i perioder hver uge.

Helga og hendes familie undgik længe at blive udvalgt til at komme i transport, fordi Helgas far arbejdede på et kontor i lejren, hvor han havde mulighed for at forhindre deres navne i at komme på transportlisterne. Otto kunne dog ikke forhindre, at Helgas tanter, fætter og bedstemor i juli 1942 blev sendt i transport.

Helga og hendes forældre ønskede det bedste for familiemedlemmerne og håbede at høre nyt fra dem om den nye lejr. Der kom dog aldrig noget nyt fra dem, der blev sendt i transport.

Den 1. oktober 1944 blev Helgas far sendt i transport. På perronen lovede Helga og hendes far hinanden, at de hver dag kl. 19.00 ville tænke på hinanden.

"Det skinnede så underligt i dine øjne, og dine hænder rystede, da du trykkede mig ind til dig for sidste gang. Hvad betød det? På gensyn eller farvel?"⁴⁶

(Helga Weiss, 1. oktober 1944)

Helga og hendes mor var ulykkelige og desperate – de var en familie, og de hørte sammen. Hvis Otto var blevet sendt til en ny arbejdslejr, som tyskerne sagde, ville Helga og hendes mor også følge med. Helga og hendes mor meldte sig derfor frivilligt til at komme i transport 4. oktober 1944.

Dagen før togets afgang, fik Helga sin onkel, Josef Polák, der var murer, til at gemme sin dagbog inde i en mur i Theresienstadt, så den ikke gik tabt.

Ankomst til Auschwitz. Oktober 1944

I det overfyldte tog mod Auschwitz, trøstede Helga og hendes mor sig med, at de snart skulle gense Otto. Helgas bedste veninde fra Theresienstadt, Frantiska, var også blevet sendt i transport til Auschwitz et par dage før. Måske Helga også skulle gense sin veninde?

Ved ankomst til Auschwitz kunne de dog ikke se Otto, eller Frantiska, nogle steder. I stedet blev jøderne fra togvognene delt op i to rækker, en, der skulle gå til venstre, en, der skulle gå til højre.

"De deler os i to grupper. Den ene, de ældre og mødre med småbørn, går til venstre, de andre til højre."⁴⁷
(Helga Weiss, oktober 1944)

Helga og hendes mor kom i rækken til højre. I baggrunden bemærkede Helga nogle rygende skorstene og kronragede fanger i sribede fangedragter

Den kø, som Helga og hendes mor ikke kom i, førte direkte til gaskamrene. Her myrdede nazisterne hver dag tusindvis af jøder. Bagefter brændte de ligene og røgen buldrede fra skorstenene.

"»I morgen er det dig, der stiger op gennem skorstenen,« sagde en af fangerne. [...]. Jeg forstod ikke, hvad han mente."⁴⁸
(Helga Weiss)

Den anden kø, Helgas kø, førte ind i arbejdslejren i Auschwitz. Her blev de jøder, som tyskerne anså som god arbejdskraft ført hen, så de kunne være slaver. Tyskerne valgte kun unge og stærke jøder – resten blev sendt direkte i gaskamre.

Helga løj sig 3 år ældre og sagde, at hun var 18 år. Hendes mor Irena løj sig 4 år yngre og sagde, hun var 39 år. De fortalte heller ikke det tyske lejrpersonale, at de var mor og datter.

Slavearbejde for Nazi-Tyskland. November 1944 – marts 1945

Hurtigt efter deres ankomst fandt Helga og hendes mor ud af, hvad Auschwitz var for et sted.

"Lige da vi ankom, holdt de en længere tale for os, som jeg ikke husker mere af end den første sætning, hvilket dog også var mere end nok: >> Ihr seid in Vernichtungslager!<< (I er i en udryddelseslejr)"⁴⁹
(Helga Weiss, oktober 1944)

Deres forventning om at blive genforenet med Otto, eller Frantiska, forsvandt, selvom de blev ved med at håbe på det umulige. Mon Otto stadig tænkte på Helga hver dag kl. 19.00? Helga prøvede, men hun var også konstant bange i lejren.

"Røgen stod op af skorstenen 24 timer i døgnet, og hver gang vi blev revet ud af barakken, var jeg overbevist om, at vi skulle gasses."⁵⁰
(Helga Weiss)

Efter noget tid i Auschwitz blev Helga og Irena sendt videre til en flyfabrik ved Dresden i Tyskland, hvor de skulle være slavearbejdskraft. Her arbejdede de 12 timer i træk og fik næsten ingen mad. Kun en tør skive brød og beskidt vand, fik de. Derfor blev alle de jødiske slavearbejdere meget tynde og syge, næsten som skeletter.

Når Helga var ved at give op, trøstede hendes mor hende og mindede hende om fremtiden med mad, kærlighed og fred. Og om, at de allierede soldater, der bekæmpede tyskerne, var tætte på nu. Helga og Irena kunne høre bragene fra fronten hver dag. De skulle bare holde ud.

Dødsmarsch og befrielse. April 1945 – maj 1945

Tyskerne vidste godt, at de var ved at tabe krigen. Tyskerne ønskede ikke, at nogen fandt ud af, hvordan de havde behandlet mennesker, som de havde holdt fanget i alle deres lejre. Derfor beordrede tyskerne alle fanger ud på lange marcher tilbage mod Tyskland. De udmattede fanger skulle selv gå de lange ture i bidende kulde, og fanger, der ikke kunne gå længere, blev skudt. Mange fanger døde undervejs, og derfor kaldes de lange gåture for dødsmarscherne.

Helga og hendes mor var så tynde og afkræftede, at de ikke kunne gå særlig langt selv. De risikerede at blive skudt. Helga og Irena blev nu sammen med en masse andre kvinder proppet ind i en togvogn, der kørte dem mod en anden kz-lejr, Mauthausen i Østrig.

"Vi mærker ikke længere sulten, mad har vi vænnet os fra, men tørsten, den enorme tørst piner os"⁵¹
(Helga Weiss, april 1945)

Helga og Irena måtte vente i 6 dage i den proppede togvogn uden at komme ud. Mange døde i vognen, men ikke Helga og Irena.

I Mauthausen fik fangerne ikke længere noget mad overhovedet. Helga var meget bange for, at hendes mor var ved at dø. Irena kunne ikke længere stå op.

Om morgenen den 5. maj 1945 lagde Helga mærke til, at de tyske vagter var forsvundet fra lejren. Nogle russiske fanger havde selv lavet suppe, som de uddelte. Helga var meget opsat på at skaffe mad til sin mor, men pludselig holdt fangerne op med at dele suppe ud. I stedet råbte de "Fred!". Lejren havde overgivet sig, og tyskerne var flygtet.

8. maj 1945 overgav hele Tyskland sig og lovede at trække alle sine soldater ud af de lande, de havde besat.

Efter befrielsen

Helga og Irena var så afkræftede, at de ikke kunne forlade den befriede kz-lejr Mauthausen. I lejren fik de nu masser af hvile og lidt mad at styrke sig på. De tynde fanger måtte ikke få for meget mad med det samme, det kunne deres maver ikke tåle.

Kun to uger efter befrielsen af Mauthausen, tog Helga og hendes mor et tog mod Prag.

*"Store varme tårer løber ned ad kinderne på mig. Glædes- og lykketårer. Endelig Prag, det savnede Prag."*⁵²
(Helga Weiss, 21. maj 1945)

21. maj 1945 ankom Helga og hendes mor til deres gamle lejlighed i Prag. Nu boede der nogle fremmede mennesker, der smækkede døren i. Heldigvis inviterede deres gamle naboer Helga og Irena indenfor og gav dem mad og husly.

I maj 1945 tog Helga tilbage til Theresienstadt og fik muret sin gamle dagbog ud igen. Helga og Irena forsøgte også at finde Otto og Frantiska igen ved hjælp af forskellige foreninger og kontorer, der havde specialiseret sig i at hjælpe krigens flygtninge med at finde hinanden igen.

Helga fandt ud af, at hendes bedste veninde var død i Auschwitz, kun 14 år gammel. Otto Weiss var forsvundet. Han dukkede ikke op i Prag efter befrielsen i maj 1945 eller sidenhen.

I dag tror Helga, at hendes far blev slået ihjel den dag, han ankom til Auschwitz, fordi han pga. sin alder og sine briller måske har virket uarbejdsdygtig.

Helga og hendes mor fik sidenhen deres gamle lejlighed i Prag tilbage. Den har Helga boet i lige siden.

Helga begyndte også at gå i skole igen, ligesom hun fortsatte med at tegne. Efter skolen kom Helga på kunstakademiet og blev en anerkendt kunstner, der især blev kendt for at tegne hendes erfaring med Holocaust.

Helga tænker stadig på sin far hver aften.

*"Jeg tænker ofte på min far, ikke bare kl. 19, men når jeg skal træffe beslutninger, som for eksempel hvem jeg skal stemme på ved valget, vender jeg det med min far"*⁵³
(Helga Weiss, 2013).

"Tegn, hvad du ser!". December 1941 – oktober 1944

Helga fortsatte med at tegne og male efter befrielsen og blev sidenhen uddannet kunstner. Helga er stadig aktiv kunstner, og oplevelserne under Holocaust er stadig et gennemgående tema i hendes billeder.

*"Mine minder skal ikke dø med mig, og derfor maler jeg stadig mine billeder"*⁵⁴
(Helga Weiss, 2013).

Tegninger og fotos af de danske jøder i Theresienstadt

Jødeaktionen i oktober 1943 efterlod sig ikke mange fotografier, fordi aktionen blev holdt hemmelig af tyskerne, og fordi de arresterede jøderne midt om natten. Samtidig skjulte de mange forskellige danskere, der forsøgte at hjælpe jøderne til Sverige, også selv deres hjælp af frygt for tyskerne.

De 472 danske jøder, som blev fanget og sendt til Theresienstadt, er der heller ikke taget mange billeder af under opholdet. Det var forbudt i nazistiske ghettoer og kz-lejre at tage billeder og dokumentere forholdene. Kun i tilfælde af tyske propagandaforsøg, var det tilladt tyske fotografer at tage billeder.

Trods forbuddet om at dokumentere forholdene, forsøgte mange jøder dog at beskrive deres oplevelser via hemmelige dagbøger og tegninger, som de holdt skjult. Nogle af disse tegninger kan I se på de følgende sider. I kan også se fotos af de danske jøder, da de kom hjem med De hvide Busser, som I har læst om i kildebanken.

SE-FOKUS

Prøv at bruge jeres historiske baggrundsviden, I har fået fra forløbet, når I skal kigge på billederne. Læg f.eks. mærke til og reflekter over:

- tegningens afsender og kontekst – ved vi, hvem afsenderen er? Ved vi noget om den kontekst, tegningen er blevet til i? Kan det fortælle noget mere om afsenderen?
- hvilke tanker får I, når I ser tegningen? Hvilken stemning er der i tegningen?
- hvad forestiller tegningen? Hvad fortæller det om forholdene i Theresienstadt?
- fotografiets personer – hvem er det? Hvor har de været henne?
- hvilken kontekst er billedet taget i?
- hvilke spørgsmål får I, når I ser billedet?

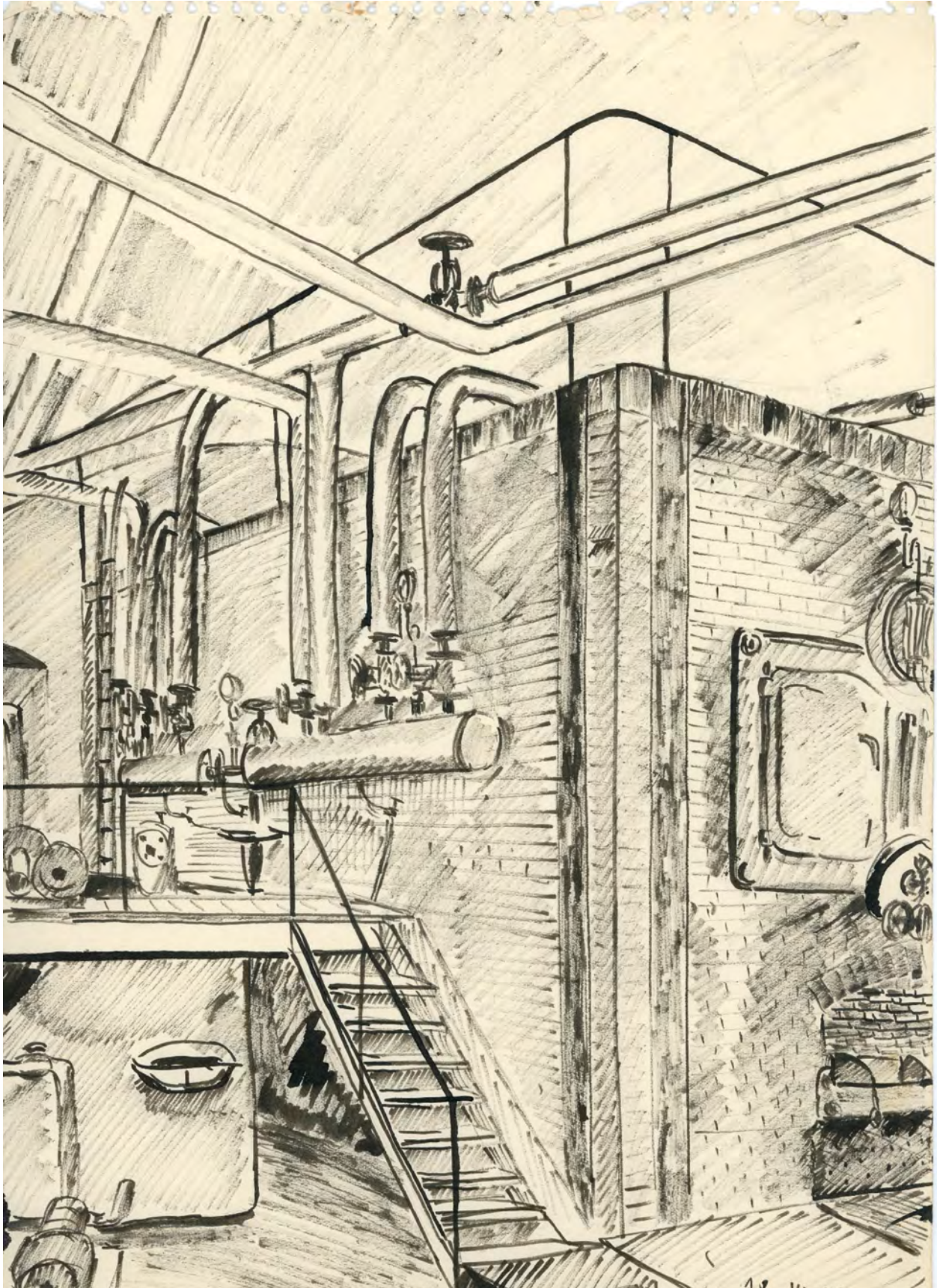
Faldefærdige huse i Theresienstadt

Beskadigede huse i Theresienstadt (Farvekridttegning). Ophavspersonen til tegningen er en ukendt fange.⁵⁵

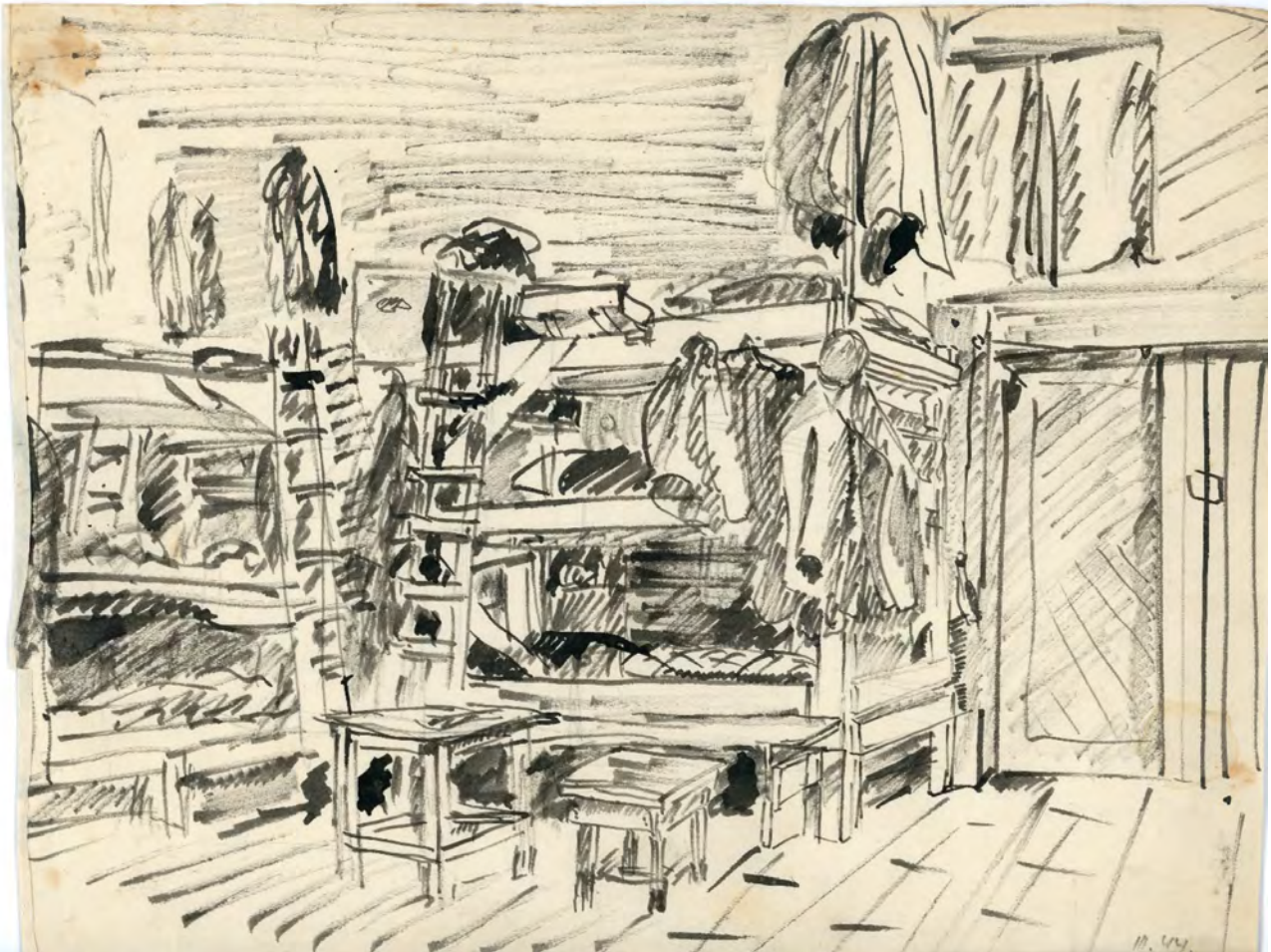
Krematoriet i Theresienstadt

Det indre af en bygning, formentlig krematoriet, i Theresienstadt (Farvekridttegning). Ophavspersonen til tegningen er en ukendt fange.⁵⁶

Boligforhold i Theresienstadt

Værelse i Theresienstadt med køjesenge i tre etager (Farvekridttegning). Ophavspersonen til tegningen er en ukendt fange.⁵⁷

Familien Salomons hjemkomst

Fotoet er taget ved hjemkomsten til Danmark foran Østerbrogade 60 i København i 1945. På fotoet ses fra venstre: Dagmar Salomon, Jeanne Bruze og Jeanne Marie Salomon. På skiltet over døren til opgangen står der "VELKOMMEN HJEM".⁵⁸

Familien Suntovs hjemkomst

Fotografiet er taget i 1945 i forbindelse med familien Suntovs hjemkomst til Danmark efter ophold som flygtninge i Sverige 1943-1945.

Til højre for skiltet i baggrunden ses Salomon Suntov. Fotografiet er taget i Salomon Suntovs hattemagerværksted i Bredgade. I højre side af billedet ses en række af de sypiger, som var ansatte på værkstedet.⁵⁹

Familiens Slomas hjemkomst

Fotoet viser familien Sloma efter hjemkomsten fra KZ Theresienstadt. Stående fra venstre ses Aron Sloma, Thorvald (Tovia, Tobia) Sloma og Cilla Sloma. Siddende ses fra venstre Kaja Sloma f. Katznelson og Gyda Sloma. (Fotoet er taget den 10. juli 1946 i København).

Eja og Arne Reilunds hjemkomst

Fotoet viser Eja Reilund sammen med sin søn Arne på Københavns Hovedbanegård efter deres hjemkomst fra Sverige. I hånden holder Arne et dansk og et svensk flag.

Som mange andre danske jøder flygtede familien Reilund i oktober 1943 til Sverige, hvor de bl.a. boede på forlægning i Tyringe og siden i en lejlighed i Göteborg. I sommeren 1945 kunne de vende tilbage til Danmark igen.⁶⁰

Tegninger lavet af Helga Weiss

Helgas tegninger kan bl.a. ses her:

[Min nazistiske dødslejrs barndomsdagbog – i billeder | Liv og stil | The Guardian](#)

Tegningerne kan også ses i bogen:

Helgas Dagbog – En piges beretning om livet i en koncentrationslejr
(Helga Weiss). Rosinante, 2013

Litteratur

Artikler og bøger

- Fisherman, Robert: *At forstå er ikke at tilgive – en dansk kz-overlevers livslange rejse*. Gyldendal, 2014.
- Kold, Jannie Schjødt: "Mine minder skal ikke dø med mig", i; *Information*, 28. september 2013
- Levin, Elias: *Mine erindringer om mit ophold i Theresienstadt*. Dansk Center for Holocaust- og folkedrabsstudier, 2001
- Metz, Steen: "Odensedreng i Theresienstadt 1943-1945", i: Johnny Wøllekær m.fl. (red.): *Odensebogen 2017*, Byhistorisk Udvalg og forfatterne
- Schütt-Jensen, Kasper: "Der var ingen sommerfugle i kz-lejrene", i; *Jyllandsposten*, 5. oktober 2013
- Weiss, Helga: *Helga's diary – A Young Girl's Account of Life in a Concentration Camp*. Viking, published by the Penguin Group, 2013

Hjemmesider

- Sandfort, Poul Aron: Uddrag af interview med Poul Aron Sandforts interview er gengivet fra: [Kilder til Theresienstadt | folkedrab.dk](#)
- Tixell, Klara: Uddrag fra Klara Tixells beretninger er gengivet fra: [Kilder til Theresienstadt | folkedrab.dk](#) og fra: [Sult | Jødisk Informationscenter \(joediskinfo.dk\)](#) hentet den 27/9 2023

Noter

1. Følgende uddrag fra Steen Metz' erindringer om opholdet i Theresienstadt, er gengivet fra artiklen "Odensdreng i Theresienstadt 1943-1945", i: *Odensebogen 2017*, Byhistorisk Udvalg og forfatterne (Johnny Wøllekær m.fl. red.). Uddragene er gengivet efter aftale med redaktionen på Odensebogen. Genanvendelse af uddragene i anden sammenhæng er ikke tilladt uden indgåelse af aftale med originale rettighedshavere. Uddragene er gengivet i deres originale ordlyd, men er pædagogisk bearbejdet i form af enkelte forklarende parenteser undervejs samt overskrifterne, der angiver tema og dato.
2. Steen Metz, 2016, s. 8-9
3. Steen Metz, 2016, s. 9-10
4. Steen Metz, 2016, s. 11-17
5. Steen Metz, 2016, s. 18
6. Steen Metz, 2016, s. 19-20
7. Steen Metz, 2016, s. 21-22 og s. 24
8. Følgende uddrag fra Klara Tixells beretning fra 1950 om opholdet i Theresienstadt er gengivet fra [Kilder til Theresienstadt | folkedrab.dk](#) i overensstemmelse med de retningslinjer redaktionen på [www.folkedrab.dk](#) har udstukket for anvendelse af uddraget. Derudover er Klara Tixells beretning suppleret af uddrag af Klara Tixells senere beretning på: [Sult | Jødisk Informationscenter \(joediskinfo.dk\)](#) hentet den 27/9 2023
9. Klara Tixell, 1950, s. 1. Hentet den 31/8 2023 på: [klara tixells beretning om danske boern i theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
Uddragene er gengivet i deres originale ordlyd, men er pædagogisk bearbejdet i form af enkelte forklarende parenteser undervejs samt overskrifterne, der angiver tema og dato.
10. Klara Tixell, 1950, s. 1. Hentet den 31/8 2023 på: [klara tixells beretning om danske boern i theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
11. Klara Tixell, 1950, s. 5-6. Hentet den 31/8 2023 på: [klara tixells beretning om danske boern i theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
12. Klara Tixell, 1950, s. 8. Hentet den 31/8 2023 på: [klara tixells beretning om danske boern i theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
13. Klara Tixell, 1950, s. 9. Hentet den 31/8 2023 på: [klara tixells beretning om danske boern i theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
14. Kildeuddrag fra Klara Tixells beretning på: [Sult | Jødisk Informationscenter \(joediskinfo.dk\)](#) hentet den 27/9 2023
15. Kildeuddrag fra Klara Tixells beretning på: [Sult | Jødisk Informationscenter \(joediskinfo.dk\)](#) hentet den 27/9 2023
16. Følgende uddrag fra Elias Levins erindringer er gengivet fra [Kilder til Theresienstadt | folkedrab.dk](#) i overensstemmelse med de retningslinjer redaktionen på [www.folkedrab.dk](#) har udstukket for anvendelse af uddraget. Uddragene stammer fra bogen af Elias Levin: *Mine erindringer om mit ophold i Theresienstadt*. Dansk Center for Holocaust- og folkedrabsstudier, 2001.
Uddragene er gengivet i deres originale ordlyd, men er pædagogisk bearbejdet i form af enkelte forklarende parenteser undervejs samt overskrifterne, der angiver tema og dato.
17. Elias Levin, 2001, s. 8-9. Hentet den 31/8 2023 på: [elias-levin-erindringer-theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
18. Elias Levin, 2001, s. 12-14. Hentet den 31/8 2023 på: [elias-levin-erindringer-theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
19. Elias Levin, 2001, s. 14-19. Hentet den 31/8 2023 på: [elias-levin-erindringer-theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
20. Elias Levin, 2001, s. 19-22. Hentet den 31/8 2023 på: [elias-levin-erindringer-theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
21. Elias Levin, 2001, s. 24-29. Hentet den 31/8 2023 på: [elias-levin-erindringer-theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
22. Elias Levin, 2001, s. 31-32. Hentet den 31/8 2023 på: [elias-levin-erindringer-theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
23. Elias Levin, 2001, s. 44. Hentet den 31/8 2023 på: [elias-levin-erindringer-theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
24. Elias Levin, 2001, s. 31 og 37. Hentet den 31/8 2023 på: [elias-levin-erindringer-theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
25. Elias Levin, 2001, s. 53. Hentet den 31/8 2023 på: [elias-levin-erindringer-theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
26. Elias Levin, 2001, s. 54-57. Hentet den 31/8 2023 på: [elias-levin-erindringer-theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
27. Elias Levin, 2001, s. 57-58. Hentet den 31/8 2023 på: [elias-levin-erindringer-theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
28. Elias Levin, 2001, s. 59. Hentet den 31/8 2023 på: [elias-levin-erindringer-theresienstadt.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
29. Følgende uddrag fra Robert Fishermans erindringer er gengivet fra [Kilder til Theresienstadt | folkedrab.dk](#) i overensstemmelse med de retningslinjer redaktionen på [www.folkedrab.dk](#) har udstukket for anvendelse af uddraget. Uddragene stammer fra bogen af Robert Fisherman: *At forstå er ikke at tilgive – en dansk kz-overlevers livslange rejse*. Gyldendal, 2014.
Uddragene er gengivet i deres originale ordlyd, men er pædagogisk bearbejdet i form af enkelte forklarende parenteser undervejs samt overskrifterne, der angiver tema og dato.

30. Robert Fisherman, 2014, s. 69. Hentet den 31/8 2023 på: [at forsta er ikke at tilgive - kap. 6.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
31. Robert Fisherman, 2014, s. 73-74. Hentet den 31/8 2023 på: [at forsta er ikke at tilgive - kap. 6.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
32. Robert Fisherman, 2014, s. 68-70. Hentet den 31/8 2023 på: [at forsta er ikke at tilgive - kap. 6.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
33. Robert Fisherman, 2014, s. 71-72. Hentet den 31/8 2023 på: [at forsta er ikke at tilgive - kap. 6.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
34. Robert Fisherman, 2014, s. 68. Hentet den 31/8 2023 på: [at forsta er ikke at tilgive - kap. 6.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
35. Robert Fisherman, 2014, s. 77-79. Hentet den 31/8 2023 på: [at forsta er ikke at tilgive - kap. 6.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
36. Følgende uddrag fra Poul Aron Sandforts interview om sit ophold i Theresienstadt fra 2006, er gengivet fra [Kilder til Theresienstadt | folkedrab.dk](#) i overensstemmelse med de retningslinjer redaktionen på [www.folkedrab.dk](#) har udstukket for anvendelse af uddraget. Uddragene er gengivet i deres originale ordlyd, men er pædagogisk bearbejdet i form af enkelte forklarende parenteser undervejs samt overskrifterne, der angiver tema og dato.
37. Paul Aron Sandfort, 2006, s. 1-2. Hentet den 31/8 2023 på: [interview med paul sandfort.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
38. Paul Aron Sandfort, 2006, s. 2. Hentet den 31/8 2023 på: [interview med paul sandfort.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
39. Paul Aron Sandfort, 2006, s. 3. Hentet den 31/8 2023 på: [interview med paul sandfort.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
40. Paul Aron Sandfort, 2006, s. 4. Hentet den 31/8 2023 på: [interview med paul sandfort.pdf \(folkedrab.dk\)](#)
41. Kildeuddrag er oversat og pædagogisk bearbejdet fra Helga Weiss; *Helga's diary – A Young Girl's Account of Life in a Concentration Camp*. Viking, published by the Penguin Group, 2013, s. 179
42. Kildeuddrag er oversat og pædagogisk bearbejdet fra Helga Weiss; *Helga's diary – A Young Girl's Account of Life in a Concentration Camp*. Viking, published by the Penguin Group, 2013, s. 11
43. Kildeuddrag er oversat og pædagogisk bearbejdet fra Helga Weiss; *Helga's diary – A Young Girl's Account of Life in a Concentration Camp*. Viking, published by the Penguin Group, 2013, s. 30
44. Kildeuddrag er oversat og pædagogisk bearbejdet fra Helga Weiss; *Helga's diary – A Young Girl's Account of Life in a Concentration Camp*. Viking, published by the Penguin Group, 2013, s. 49
45. Kildeuddrag er oversat og pædagogisk bearbejdet fra Helga Weiss; *Helga's diary – A Young Girl's Account of Life in a Concentration Camp*. Viking, published by the Penguin Group, 2013, s. 69
46. Kildeuddrag er oversat og pædagogisk bearbejdet fra Helga Weiss; *Helga's diary – A Young Girl's Account of Life in a Concentration Camp*. Viking, published by the Penguin Group, 2013, s. 115
47. Kildeuddrag er oversat og pædagogisk bearbejdet fra Helga Weiss; *Helga's diary – A Young Girl's Account of Life in a Concentration Camp*. Viking, published by the Penguin Group, 2013, s. 120
48. Citat hentet fra interview med Helga Weiss foretaget af Kasper Schütt-Jensen; "Der var ingen sommerfugle i kz-lejrene"; i; *Jyllandsposten*, 5. oktober 2013
49. Kildeuddrag er oversat og pædagogisk bearbejdet fra Helga Weiss; *Helga's diary – A Young Girl's Account of Life in a Concentration Camp*. Viking, published by the Penguin Group, 2013, s. 121
50. Citat hentet fra interview med Helga Weiss foretaget af Kasper Schütt-Jensen; "Der var ingen sommerfugle i kz-lejrene"; i; *Jyllandsposten*, 5. oktober 2013
51. Kildeuddrag er oversat og pædagogisk bearbejdet fra Helga Weiss; *Helga's diary – A Young Girl's Account of Life in a Concentration Camp*. Viking, published by the Penguin Group, 2013, s. 163
52. Kildeuddrag er oversat og pædagogisk bearbejdet fra Helga Weiss; *Helga's diary – A Young Girl's Account of Life in a Concentration Camp*. Viking, published by the Penguin Group, 2013, s. 177
53. Citat er hentet fra interview med Helga Weiss foretaget af Jannie Schjødt Kold; "Mine minder skal ikke dø med mig"; i; *Information*, 28. september 2013
54. Citat er hentet fra interview med Helga Weiss foretaget af Jannie Schjødt Kold; "Mine minder skal ikke dø med mig"; i; *Information*, 28. september 2013
55. Tegning er gengivet med tilladelse fra Dansk Jødisk Museum
56. Tegning er gengivet med tilladelse fra Dansk Jødisk Museum
57. Tegning er gengivet med tilladelse fra Dansk Jødisk Museum
58. Foto er gengivet med tilladelse fra Dansk Jødisk Museum
59. Foto er gengivet med tilladelse fra Dansk Jødisk Museum
60. Foto er gengivet med tilladelse fra Dansk Jødisk Museum